

Ірина Ворончук

Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów / Pod redakcją Piotra Guzowskiego i Cezarego Kukli. Instytut badań nad dziedzictwem kulturowym Europy. – Białystok, 2014. – 389 s.

Нещодавно польський Центр Досліджень Демографічних і Господарських структур досучасної доби Центрально-Східної Європи Білостоцького університету опублікував тематичну збірку «Демографічні структури родини на польських землях до середини XX ст. Огляд досліджень і проблем» під редакцією відомих польських істориків-демографів Цезарія Куклі і Пйотра Гузовського. Головні тези більшості статей було продискутовано в ході наукової конференції, що під такою ж назвою відбулась у червні 2013 р., інші підготовлено спеціально для збірки.

У вступному слові професор Інституту історії Білостоцького університету Ц. Кукльо простежує певні зрушення в польській історіографії, що стосуються досліджень родинних інститутів давньої доби, та появу студій з широкої родинної проблематики, в яких значна увага приділяється історичній демографії, зокрема аналізуються характер шлюбної моделі, структура і склад родини, її прокреаційна функція тощо. Тож у збірнику запропоновано огляд польської історіографії з демографічної історії родини на польських землях від середньовіччя до середини XX ст.

Збірник із дев'яти статей відкриває дослідження Пйотра Гузовського «Badania demograficzne nad rodziną wiejską w okresie staropolskim», в якій аналізуються здобутки польської історичної демографії у вивченні сільської, тобто шляхетської і селянської, родини пізнього середньовіччя і ранньої Нової доби. Автор ділить свій текст на рубрики: *Джерела і праці, Шлюб, Діти, Домашнє господарство, Значення демографічних досліджень*.

У рубриці *Джерела і праці* дослідження з історії родини поділено на дві доби через їх різну забезпеченість джерелами. Єдиним документальним джерелом XV і XVI ст. Гузовський називає судові книги, аналіз яких, за умови використання пристосованого до історичної демографії генеалогічного методу, дозволяє реконструювати родину та відповісти на питання про демографічну ситуацію в цілому. Важливим джерелом він вважає списки поголовного податку 1590 р., навіть невеликі фрагменти якого уможливили відтворення господарських селянських структур, а також інвентарі приватних маєтків тощо. Дослідницькі перспективи XVII і XVIII ст., на його думку, розширює нове коло джерел, зокрема:

книги *status animarum*, що містять списки мешканців римо-католицьких парафій, а для теренів уніатських єпархій, зокрема Львівської і Перемиської, – списки, які церковні ієрархи вимагали в 50–60-х рр. XVIII ст.

Початок зацікавлення польських істориків демографічною проблематикою Пйотр Гузовський пов'язує з монументальною публікацією поборових реєстрів у документальній серії *Źródła dziejowe*, видавці якої Адольф Павінський і Александр Яблоновський на підставі опублікованих ними джерел намагались обчислити населення Польщі другої половини XVI ст.

Відзначаючи значення метричних книг для демографічних досліджень, Гузовський звертає увагу на специфіку цього джерела, територіально пов'язаного з парафією як найменшою адміністративною одиницею, що призвело до обмеження документальних видань та історичних праць територією окремої парафії. Одночасно, посилаючись на праці Богдана Пучиньського і Єжі Спихали, він завважує, що подеколи окремі статті чи їх серії набувають характеру своєрідних монографій з історії людності окремої місцевості. Нерідко вони мають синтетичний характер, охоплюючи значну територію, як, напр., праці Міхала Копчинського про сільську родину¹ чи Анни Лашук про населення Підляшшя² Інший характер, з огляду на обсяг використаної джерельної бази і компаративістський підхід – аналіз родинних форм на широкому європейському тлі, на його думку, мають праці Міколая Шолтиска, який вдало використовує здобутки світової демографічної науки.

У рубриці *Шлюби* Гузовський наводить теорію Джона Гаджнала, який, поділяючи Європу за типом шлюбності на дві частини, зробив висновок, що на Захід від лінії Таллін – Трієст панувала пізня шлюбна модель, у той час як на Сході Європи – рання. Лінія Гаджнала проходить посередині історичного Королівства Польського, тож це питання є одним з найактуальніших для польських дослідників, більшість із яких схиляється до визнання панування на польських землях пізньої шлюбної моделі. Сам автор обстоює тезу про панування європейської моделі шлюбності на теренах Шльонська, Велико- і Малопольщі та Мазовії, виключаючи Червону Русь, де, на його думку, типовою залишалась рання шлюбна модель.

Аналізуючи показники дітності шляхетських і селянських родин XV–XVI ст., Гузовський простежує мальтузіанську кореляцію між заможністю родини і чисельністю дітей у селянських родинах. Зіставляючи отримані дослідниками коефіцієнти родинної дітності шляхти і селянства, він обраховує важливий показник для чоловіків – «взаємозамінність поколінь у шляхетських і селянських родинах XV–XVII ст.», представлений у таблиці 1, на підставі якого робить висновки про кращі шанси шляхетських родин порівняно з селянськими для демографічного розвитку. Внаслідок зіставлення метричних записів шлюбів і хрещень, наведених у праці Ц. Куклі, він реконструює сезонність шлюбів і зачатъ у низці сільських парафій, демонструючи висновки на діаграмах 1 і 2.

¹ *Kopczyński M.* Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII i XVIII w. – Warszawa, 1998.

² *Laszuk A.* Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVIII w. – Warszawa-Białystok, 1999.

У сюжеті *Домашнє господарство* Гузовський аналізує праці Копчинського, Лашук і Шолтиска, які дослідили селянське господарство на макрорівні, та поділяє їхні висновки стосовно типології селянських господарств, вважаючи, що в західних і центральних регіонах домінували прості нуклеарні структури, в той час як у Червоній Русі й на білоруських обшарах ВКЛ було до 15% розширених домогосподарств. Ці висновки представлено в таблиці 2, де відповідно до регіонів та доби зазначено загальне число домогосподарств, а з них відсоток простих. На підставі досліджень багатьох істориків він обрахував, що прості шляхетські господарства в різних регіонах становили від 58 до 81%, на чолі 10-15% яких стояли самотні особи. У цьому ж розділі йдеться про *службу*, яка працювала в домашніх господарствах і була їх важливою складовою, підсумкова інформація, щодо якої міститься у таблиці 3 «Служба на сільських теренах Речіпосполитої».

Мажена Лідке у статті «Demografia rodziny magnackiej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII w. Stan badań» пояснює недостатність вивчення проблеми відсутністю джерел статистичного характеру, а також вказує на похибку в обрахунках демографічних коефіцієнтів через те, що магнатів як соціальну групу зараховують до шляхетського загалу. Це характерно для таких дослідників, як Тадеуш Фуртак і Егон Вельрозе. Більше того, ці автори сприймають польську і литовську шляхту як одне ціле. На підставі висновків польських істориків-демографів та власних досліджень Лідке з'ясовує низку демографічних проблем магнатської родини ВКЛ та виділяє їх в окремі рубрики, зокрема, вік першого вступу у шлюб та його тривалість, кількість дітей у подружніх зв'язках, вік смерті дорослих осіб та тривалість життя.

Здебільшого дослідниця аналізує висновки власних праць, опублікованих у 2010–2012 рр. На підставі опрацювань матеріалів трьох магнатських родів ВКЛ – Радзивіллів, Сангушків і Ходкевичів вона обрахує тривалість перших та повторних шлюбів, показники яких представлено у таблицях 1 і 2, кількість народжень та число дітей, що досягли повноліття. Розглядаючи проблеми смертності, авторка на підставі праці Е. Ростворовського «Zdrowie i niezdrowie polskich magnatów XVI–XVIII w.» створила таблицю, де представлено вік смерті («wiek w chwili śmierci») 536 дорослих осіб у хронологічних межах: 1490–1759 рр. з поділом на 30-річні часові відтинки, а на підставі власної статті – таблицю показників середнього віку смерті магнатів, які досягли дорослого віку, де виділено середній вік смерті одружених чоловіків загалом та окремо тих, що мали дітей.

Розглядаючи проблему віку вступу у перший шлюб, дослідниця полемізує з думкою, висловленою мною у монографії «Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники». Посилаючись на статутівні норми, вона стверджує, що 15-річна норма повноліття для дівчат та 18-річна для юнаків не означали шлюбний вік. Вказівки Статутів на 15- і 18-річний вік М. Лідке тлумачить лише як вік, до якого була обов'язкова опіка, а далі дівчина мала право домагатися від опікунів/родичів видання її заміж, якщо вони протидіяли цьому. Дослідниця стверджує, що зазначені вікові межі зовсім не визначають той вік, від якого за законодавством дозволялися шлюби.

З цим важко погодитись. У Статутах 15- і 18-річний вік прирівнюється до понять «лета зуполные» або «лета dorosлые», під якими розумілося повноліття, пов'язане з можливістю вступу у перший шлюб. Аргументуємо нашу думку посиланням на джерело, яке використовує і Лідке, тобто на Статут. 18 артикул першого розділу Статуту 1529 р. зазначає: «**А то ест лета dorosлые: младенцу осмнадцать лет, а девце пятнадцать лет**»³ (виділено тут і далі автором). У Другому Статуті (1566 р.) у шостому розділі «О опеках», в артикулі 1 «О дети недорослые лет» читаємо: «Уставуем, абы по смерти родичов детем, лет недорослым шкоды и роспрошенья маетностей их як лежачих, так и рухомых, не было; с тое причины таковые дети лет недорослые мають быти под справою и опатрностью опекунов от родичов назначонных, або теж приданых **до лет зуполных, а лета мужчизне мають быти зуполные осмнадцать лет, а девка петнадцать лет**»⁴. Звернемо увагу: вирази «лета зуполные» і «лета dorosлые» вживаються тут у значенні синонімів. Як бачимо, і перший, і другий Статуту називають юнака dorosлим лише у 18 років. Логічно припустити, що недорослі, тобто діти, не могли виходити заміж та одружуватися, тобто створювати власну родину, головною функцією якої було народження потомства, бо діти не можуть опікуватися дітьми. Статут визнає старшого брата опікуном молодших братів і сестер лише по виповненню «**лет dorosлых**», тобто 18 років: «Наипервей тые опекунами мають быти, кого бы отец на тестамент детем своим описал, а если бы не описал, тогды брат старший **лет dorosлый** маеть молодшую братью и сестрами опекается»⁵. Про таке розуміння повноліття юнаків як dorosлого стану по досягненню ними 18 років свідчать визнання близьких родичів та матерів. Так, 19 червня 1585 р. родичі Стефана Солоневського визнали: «сесьтренцови нашому Стефанови Бенедикътовичови Солоневскому літа водлугъ статуту Великого князства Литовского зуполные есмо признали [...] , которому [...] водлугъ права посьполитого літ осмнадцать»⁶. Так само 25 червня 1588 р. Катерина Сенютянка Ляховецька визнала 18-ліття свого сина Костянтина Федоровича Чаплича⁷.

Ще чіткіше про це говорить у 5 розділі «О оправе посагоу», де йдеться про порядок видання дівчат заміж. Так 8 артикул розтлумачує ситуацію, коли малі дівчата залишалися без батьків: «Уставуем, еесли бы девка остала отца и матки, по смерти их родичов своих, **не dorosши лет своих**, або теж и dorosши лет замуж пошла без воли братьи або стриев своих [...] , таковая отпадывает от посагу [...] . **А еесли бы она мела лета свои**, а братья або стриеве, ее задерживаючи, ее не хотели бы замуж выдати, тогды однакож своволне не маеть ни за кого ити, леч маеть дати знати до вряду через кровных ведомость, а **вряд ей**

³ Статут Великого князівства Литовського 1529 року // Статути Великого князівства Литовського у 3-х т. – Одеса, 2002. – Т. I. – С. 58.

⁴ Статут Великого князівства Литовського 1566 року // Статути Великого князівства Литовського у 3-х т. – Одеса, 2003. – Т. II. – С. 133.

⁵ Там само. – С. 133.

⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 89 зв.

⁷ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 257 зв.–258 зв.

маеть дозволити замуж пойти [...] , а ведьже девка маеть мети лета зуполные петнадцать лет»⁸. Тож у Статуті неодноразово говориться про «лета дорослые»/«лета зуполные» цілком конкретно як про вік можливого вступу у шлюб. Про це свідчать і документальні матеріали. Так, піклуючись про своїх онучок, княгиня Анна Збаразька у тестаменті просила: «Кгды з ласки Божое и презренья его светое млсти их млсть кнжны воеводянки brasлавские, внуки мое милые, лет своих доростут, покорне прошу [...] , абы за людей зацныхъ в стан светый малженьский выданы были»⁹.

Також М. Лідке, використовуючи дані таблиці, вміщеної у моїй монографії, «Дітність волинських шляхетських родин XVI – першої половини XVII ст.»¹⁰, вважає, що обраховане мною число дітей припадало не на 620, а на 716 шлюбів.

Дещо ширше зупинюся на питанні, яке містить елементи полеміки і в статті М. Лідке, і в попередньо аналізованій статті П. Гузовського, з тими висновками, які були зроблені мною в монографії «Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.» стосовно обрахунків дітності шляхетських родин. Зокрема, Гузовський, ототожнюючи родину і шлюб, називає ці обчислення не родинною, а шлюбною дітністю. На нашу думку, родина і шлюб не є тотожними поняттями, адже і чоловіки, і жінки, могли мати і, як правило, через високу смертність мали по кілька шлюбів, що й представлено в укладених мною таблицях багатощлюбності. У монографії наголошується на дітності родини, в якій зазвичай поєднувалось кілька шлюбів. Цитую: «Враховуючи багатощлюбність як норму тогочасного життя, вважаємо, що можна розглядати шляхетську родину як повну з батьком і матір'ю, оскільки в разі смерті їхнє місце заступали вітчим і мачуха»¹¹. Тож певний час в родині (не у шлюбі!) проживали діти від кількох шлюбів, і ця ситуація розкривається на конкретних прикладах¹². До того ж і таблиця III називається «Дітність волинських шляхетських родин XVI – першої половини XVII ст.»¹³. У той час, який аналізується в монографії, на Волині метричні книги ще не велись, тож маємо лише принагідні згадки про дітність, яку подеколи не можна верифікувати стосовно окремих шлюбів. Адже визначення коефіцієнта шлюбної дітності вимагає інших даних, яких українські дослідники не мають. Протягом багаторічних архівних пошуків ретельно збиралася будь-яка кількісна інформація щодо дітності, тож представлені в таблиці показники є ситуативними на якийсь певний момент часу. Ми не оперуємо кількісними показниками народжуваності дітей та їх смертності (при народженні та протягом подальших років життя) в окремих шлюбах, не знаємо достеменно, скільки дітей доживало до повноліття тощо. Отже, число, яке вираховував на підставі укладеної мною таблиці П. Гузовський, не можна вважати коефіцієнтом шлюбної дітності, оскільки наше знання тогочасної демографічної ситуації неповне. Вже після напи-

⁸ Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – С. 128.

⁹ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 158-159.

¹⁰ Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012. – С. 494.

¹¹ Там само. – С. 150.

¹² Там само. – С. 126-128, 133.

¹³ Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст. ... – С. 494.

сання монографії мені вдалося знайти нові документальні матеріали про більшу чисельність дітей в чотирьох родинах князів Воронецьких¹⁴ та низці інших родів. Отже, йдеться виключно про родинну дітність. У праці стояло завдання перегляду попередніх обрахунків населення Волині середини XVII ст., тож визначення коефіцієнта родинної дітності було принциповим, адже це один із найважливіших показників, який лежить в основі загальних обрахунків людської популяції. Утім, полеміка сприятиме кращому тлумаченню підходів до понятійного апарату та поглибленню аргументації, за що моя вдячність опонентам.

Стаття Цезарія Куклі «Badania nad demografią rodzin w mieście doby preindustrialnej» висвітлює дослідження міщанської родини доіндустріальної доби. Відповідно до проблем, які розглядаються в статті, її можна поділити на чотири частини: у першій аналізуються праці, присвячені біологічній родині від її створення до розпаду, де простежуються, зокрема, її прокреаційні функції; у другій – домогосподарські структури, у третій – особливості родини інших народів, що проживали на території Речі Посполитої; у четвертій міститься інформація про найновіші європейські дослідження в галузі історичної демографії.

Перша частина починається з розгляду праці Б. Пучинського про містечко Бережани XVII–XVIII ст.¹⁵ Ц. Кукльо високо оцінює його методику, добірку джерел, демографічні обрахунки різноетнічної людності міста, зокрема сезонність природного руху та ін. Найважливішим внеском Пучинського він вважає розроблений ним «іменний або генеалогічний метод реконструкції родин, подібний до сформульованої значно пізніше, в 1956 р., французької методики Луї Анрі, що здобула світове визнання.

В огляді також підкреслюється значення праці Ст. Вашака про познанську родину доби ренесансу і бароко, адже висновки автора стосувалися одного з найбільших міських організацій Польської Корони¹⁶. Проте Кукльо висловлює сумнів щодо відповідності деяких демографічних показників, зокрема коефіцієнтів плідності у 33% та смертності немовлят у 30% , вважаючи їх низькими.

Досить критично Кукльо оцінює студії Емілії Бродницької, яка на основі метрик та парафіяльного списку 1791 р. відтворила демографічні долі 250 родин, з них – 67 з містечка Велень. Він вказує на некомплектність джерела, що ставить під сумнів висновки авторки, та підважує її тезу про фертильність жінок у доволі похилому – 50–64-річному віці.

Пожвавлення досліджень з історії родини Кукльо пов'язує з ініціативою історика Анджея Вичанського, в результаті якої у 1979 р. дослідницька група Інституту історії Польської Академії Наук у Варшаві та філії Варшавського університету в Білому Стоці розпочала роботу з інформатизації демографічних

¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 420 зв.; спр. 111, арк. 557-558; ф. 22, спр. 14, арк. 967; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 2 зв.; спр. 9, арк. 605 зв.–607 зв.; спр. 14, арк. 81-82; спр. 16, арк. 387; спр. 20, арк. 836 зв.–838 зв.

¹⁵ Puczyński B. Ludność Brzeżan i okolicy w XVII–XVIII w. Cz.1 // Przeszłość Demograficzna Polski, 1971. 4. – S. 177-214; Cz. 2 // Ibidem. 1972, 5. – S. 15-64; Cz. 3 // Ibidem. 1973, 6. – S. 3-52.

¹⁶ Waszak S. Dziełność rodziny miszczańskiej i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w XVII w. // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. 1954, 16. – S. 316-384.

даних метричних книг за методикою Луї Анрі з метою реконструкції родин. В межах цієї програми свої дослідження провадили Марія Сероцька-Пошъпех, Ірена Гейшторова, Анна Сілух-Блащеч та ін. Так постала і праця Ц. Кукльо «Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie» (Białystok, 1991), де автор проаналізував демографічні долі майже 2 тис. родин у часових відтинках 1740–1769 і 1770–1799 рр. та зауважив на цьому матеріалі територіальну ендегамність шлюбів, багатшлюбність і поширення пізньої шлюбної моделі. На підставі реконструкції родинних структур М. Сероцька-Пошъпех всебічно дослідила варшавську родину XVI–XVII ст., щоправда, її варіант відрізняється від бачення іншими дослідниками родини у XVIII ст. Авторка наголошує на тому, що шлюби були ранні, територіально змішані та нетривалі, а Кукльо пояснює цю ситуацію впливом природних катаклізмів, зокрема пошестей.

Кукльо високо оцінює працю співробітника Познанського університету Криштофа Маковського¹⁷, в якій автор реконструює познанську родину XIX ст., наголошуючи на суспільно-професійних, етнічних та віросповідних відмінностях як чинниках, що впливали на її постання. На підставі метричних записів шлюбів і хрещень католицьких і євангелічних (лютеранської і реформованої) парафій встановлено кореляцію між віком одруження і соціальною позицією чоловіків: найзаможніші одружувалися значно пізніше. Важливим є також висновок, що на вибір шлюбної партії більшою мірою впливала не соціальна позиція, а конфесійна приналежність, водночас, етнічні ознаки не відігравали великої ролі, що засвідчують численні змішані шлюби.

Розглядаючи працю Криштофа Мікульського про міщанську родину м. Торуня XVII–XVIII ст.¹⁸, Кукльо відзначає інтегральний підхід до розуміння демографічних і соціально-економічних процесів та пошуки автором загальних закономірностей. Дослідження демографічних структур м. Торуня у XIX–XX ст. продовжила учениця Мікульського Агнешка Желінська, яка, застосовуючи компаративний метод, дослідила лютеранську, католицьку і єврейську спільноти міста¹⁹. Порівнюючи праці двох останніх авторів із дослідженням Ганни Куровської про демографічні структури м. Губіна XVII–XIX ст., Кукльо звертає увагу на розходження їх висновків щодо лютеранських родин: губінські лютерани укладали шлюби у більш зрілому віці, ніж познанські. Доволі критично Кукльо оцінює висновки Куровської щодо дітності родин, вважаючи їх необґрунтованими.

Серед праць, присвячених родинним структурам малих міст, Кукльо аналізує цикл студій, що постали під керівництвом Збігнева Квашного, зокрема: Єжи Спихали, в якій реконструйовано дітні родини м. Стжельце Опольське у 1766–1840 рр., Данути Дашкевич щодо прокреаційної поведінки мешканців містечка Тошек у 1789–1877 рр. та Йоланти Карбовської про міщан Любавки (Нижній Шльонськ) першої пол. XIX ст.

¹⁷ Makowski K. Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku. – Poznań, 1992.

¹⁸ Mikulski K. Pułapka niemożności – społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku). – Toruń, 2004.

¹⁹ Zielińska A. Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX wieku. – Toruń, 2012.

Центром уваги другої частини статті є домогосподарство, тобто спільність, що об'єднує разом із батьками і дітьми усіляких кривних та службу, які спільно мешкають і харчуються. Звертаючись до праць уже названих авторів, Кукльо виділяє роботи Мечислава Кендельського²⁰, які містять коефіцієнти домогосподарських структур різних категорій мешканців, у тому числі коморників, челядників й службників м. Познані другої половини XVIII – початку XIX ст. Кукльо співставляє характеристики познанського домогосподарства другої пол. XVIII ст., запропоновані Кендельським, з краківськими і варшавськими 90-х років XVIII ст., виявляючи різницю між ними.

Розгляд літератури про домогосподарства малих міських осередків Кукльо розпочинає з опублікованої 1975 р. праці Станіслава Боровського, присвяченої господарським структурам Доброго Міста наприкінці XVII ст.²¹ Аналізуючи здобутки автора, Кукльо відзначає висновок щодо диференціації господарств з різних соціальних груп. Наводяться також результати досліджень Леона Поляшевського, присвячені домогосподарським структурам приватного містечка Шубін Каліського воєводства 1766 р., Анджея Виробіша про родинні структури м. Сольца над Віслою XVIII ст. та авторства самого Куклі щодо ситуації в містечках Олкуші, Пращі, Радзейові та Велюні наприкінці XVIII ст.²² Також автор огляду згадує працю Лідії Зиблікевіч про функціонування краківської родини часів Франца Йосифа, де, зокрема, дослідниця аналізує величину пересічних римо-католицьких і єврейських родин та на підставі своїх обрахунків висловлює гіпотезу про штучне обмеження плідності у римо-католицькому середовищі. Кукльо також зупиняється на дослідженні історика молодшого покоління Міхала Шукалі, присвяченому домашнім господарствам невеликого ремісничого осередку мазовецького містечка Пясечна середини XIX ст. Порівнюючи його висновки з ранішими працями про старопольські малі міста, автор зауважує, що аналогічно до міських осередків північно-західної Європи для польських містечок також характерними були прості домогосподарські структури. Наприкінці сюжету Кукльо згадує праці Анети Гловацької-Пенчинської, Едмунда Кізіка, Анети Болдирев та Маріана Сурдацького, які містять аналіз різних аспектів родинного життя.

В окремому блоці цього огляду розглядається дослідження родинних структур етнічних груп, які проживали на землях Речі Посполитої, та зауважується їх недостатнє вивчення; підкреслюється важливість праці Якуба Голдберга, яка, крім ґрунтовної джерельної бази, має ще й широкий територіальний масштаб²³. У праці на підставі списку людності 1791 р. досліджено єврейські громади

²⁰ *Kędelski M. Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku.* – Poznań, 1992.

²¹ *Borowski S. Próba odtworzenia struktur społecznych i procesów demograficznych na Warmii u schyłku XVII w. na przykładzie Dobrego Miasta i okolicy // Przeszłość Demograficzna Polski.* – 1975, 8. – S. 125-198.

²² *Kuklo C. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne.* – Białystok, 1998.

²³ *Goldberg J. Jewish Marriage in Eighteenth-Century Poland // Polin, 1997.* – Т. 10. – S. 3-39. Ця ж стаття передрукована в польському томі: *Żydzi w społeczeństwie, gospodarce i kulturze Rzeczypospolitej szlacheckiej.* – Kraków, 2012. – S. 137-178.

11 міст Краківського воєводства та чотирьох міст Велюньської землі і Остжешовського повіту. Кукльо зауважує, що автор спростовує думку про ранню шлюбну модель в єврейському середовищі, а причину пізнього вступу в шлюб пояснює недостатнім числом претендентів і претенденток на локально обмеженому шлюбному ринку. У зв'язку з цим Кукльо наводить висновки М. Кендельського щодо єврейських структур м. Познані, обрахованих за списком 1792 р.

Кукльо також зупиняється на дослідженнях Анни Міхаловської, Вольдемара Ковальського та Зенона Гульдона з історії єврейської спільноти XVIII ст. Він зауважує, зокрема, що, на відміну від Голдберга, Міхаловська на матеріалах невеликого литовського містечка Радошковіце (1795 р.) фіксує практику ранніх шлюбів (пересічний вік чоловіків становив 16,5, а жінок – 15,6) і, відповідно, незначну різницю у віці між молодими в першому шлюбі, а водночас велику – у повторних шлюбах. Гульдон і Ковальський аналізують проблему щільності заселення єврейського дому в 34 містах Люблінського воєводства другої половини XVIII ст.

Кукльо наголошує на важливості праці Артура Марковського, який, досліджуючи єврейську родину м. Сувалків першої половини XIX ст., обраховує коефіцієнт родини у 4,5 особи, пояснюючи низький показник значними розмірами смертності жінок під час пологів та низьким середнім віком небіжчиків²⁴. Інша праця дослідника, присвячена єврейській спільноті Новогрудка за ревізією 1811 р., засвідчує існування простого господарства, яке спиралось на нуклеарну родину, та загалом рідкість багатородинних структур, що відповідає типології християнських домогосподарств малих містечок. У цьому ряду Кукльо знову згадує працю А. Желінської про єврейську родину м. Торуня другої половини XIX – початку XX ст.

Високо оцінює Кукльо праці Здзіслава Будзинського, який у дослідженні з демографії родини південно-східних теренів Речі Посполитої не обмежується аналізом однієї етнічної спільноти чи одним віровизнанням. Будзинський на підставі парафіяльного списку душ м. Городенка 1791 р. обрахував населення міста у 4.400 мешканців, з яких за етнічною ознакою 52,5% становили русини, 27% – євреї, 10% – поляки, 10% – вірмени. Автор детально зупиняється на проблемі функціонування змішаних родин в усіх суспільних верствах. Кукльо виокремлює висновки автора щодо вірменської родини, особливістю якої була відсутність шлюбів між однолітками та пізня шлюбна модель: жінки виходили заміж у 20-25 років, чоловіки були старшими на 10-12 років, а інколи й більше. Вірменські родини ставали самостійними пізно або й загалом не відділялися від батьків, тож їхні родинні структури частіше, ніж в інших етнічних спільнотах, об'єднували по кілька поколінь, охоплюючи кривних і некривних («повиноватих») родичів.

Насамкінець Кукльо подає огляд змісту трьох найвідоміших європейських часописів: французького «*Annales de Démographie Historique*», італійського

²⁴ *Markowski A. Między Wschodem a Zachodem. Rodzina i gospodarstwo domowe Żydów suwalskich w pierwszej połowie XIX w. – Warszawa, 2008.*

«Popolazione e storia» та чеського «Historická demografia» за перше десятиліття ХХІ ст. Він зауважує важливість використання в загальноісторичних і демографічних дослідженнях нових досягнень західноєвропейської гуманітаристики, яка ґрунтується на краще збережених й інформаційно повніших джерелах, а отже, має адекватніші результати. Серед новітніх праць французьких демографів Кукльо виділяє працю Франсуа-Йозефа Руджі (François-Jozeph Ruggiu), присвячену особі й родині в англійському і французькому містах напередодні промислової та французької революцій, а також дослідження Фабріса Буджаби (Fabric Boudjaaba) про норманське місто Вернон (Vernon) другої половини ХVІІІ – початку ХІХ ст., де автор описує шлюбні стратегії, порядок розподілу власності, значення спорідненості при переданні спадщини тощо. Прокреаційну поведінку французьких міських еліт напередодні революції 1789 р. з'ясовує Стефан Мінвіль (Stephan Minvielle) у праці, написаній під керівництвом Йозетти Понте (Josette Pontet) в Університеті Мішеля де Монтеня в Бордо. Йому ж належить і монографія з історії французької родини ранньої Нової доби.

Своєрідним підсумком досліджень про функціонування, роль і значення родини в соціумі, на думку Кукльо, є книга Джованні Да Молін (Giovanny Da Molin), де використано ціннісну демографічно-історичну документацію про давні родинні структури Апеннінського півострова у ХVІІ–ХІХ ст. Цікавою автор огляду вважає і працю Одоардо Буссіні (Odoardo Bussini) з університету в Перугі про типологію та плідність родин міста Губбіо у ХVІІІ ст.

Серед робіт, вміщених у часописі «Historická demografia», Кукльо зупиняється на таких статтях: Петри Брабцової (Petra Brabcová) про плідність міських родин м. Брно у Моравії в ХVІІІ ст.; Еви Качерової (Eva Kačerová), де проаналізовано вік укладання шлюбів у Празі 1718 р.; Міхаєли Немецкової (Michaela Nemecková), в якій розглядається проблема смертності немовлят у празькій парафії Панны Марії на Воді 1690–1783 рр. та прокреаційна поведінка міщан в часи демографічних криз 1742, 1758, 1761, 1781 років. Підсумовуючи поступ демографічної історії польських міст доіндустріальної доби, автор підкреслює, що здобутки стосуються здебільшого населення великих осередків (Варшави, Кракова, Познані), у зв'язку з чим порушує питання про необхідність залучення нового покоління істориків до вивчення недосліджених демографічних аспектів.

Співробітник Люблінського Католицького університету ім. Яна Павла ІІ Пйотр Рахвал у статті «Rodzina greckokatolicka na ziemiach polskich do II wojny światowej. Stan badań» зауважує: попри збільшення кількості праць, присвячених греко-католицькій людності, зацікавлення дослідників концентруються здебільшого навколо міжцерковних стосунків, тож роботи з історичної демографії – рідкість. Аналіз демографічних досліджень уніатської родини Рахвал починає зі згадуваної вже в інших статтях праці Богдана Пучинського про населення Бережанської парафії, де різноплановий демографічний аналіз охоплює й питання міжрелігійних шлюбів.

Високо оцінює Рахвал праці вроцлавського дослідника Конрада Жеменецького, який на підставі аналізу великодніх сповідей 1777 і 1778 рр. обрав низку демографічних показників мешканців села Великі Горожани Руського

воєводства та здійснив класифікацію домогосподарств за схемою П. Ласлетта²⁵. На підставі списку людності 1788 р. Жеменецький описав змішану (релігійно і етнічно) родину в Калуші, а в іншій праці проаналізував католицько-уніатські шлюби Монастириської парафії на Львівщині. Праця про селянські греко-католицькі родини трьох парафій Хелмінської дієцезії написана Жеменецьким разом з Анною Місяць-Стемпінською на підставі списків людності 1791–1792 рр.²⁶ Здобутком авторів Рахвал вважає з'ясування етнічних особливостей польських і руських домогосподарств та висновок про відповідність структури уніатського домогосподарства східній моделі родини.

Серед синтетичних праць Пйотр Рахвал називає монографію краківських істориків Конрада Вненка, Лідії Зиблікєвич та Еви Каллахан «Ludność powozesnego Lwowa w latach 1857–1938» (Kraków, 2006) та Єжи Мотилевича «Społeczeństwo Przemyśla w XVI i XVII w.» (Rzeszów, 2005). Як зазначає Рахвал, автори першої монографії, опрацювавши «Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie», з'ясували стан і параметри природного руху населення, демографічну структуру Львова, простежили укладання ендогамних і екзогамних шлюбів у рамках релігійних громад, проблеми конверсій тощо. Аналізуючи працю Мотилевича, Рахвал відзначає використання актового матеріалу, зокрема вйтівсько-лавничих, цехових та судових книг, на підставі яких автор описав методи виховання дітей та простежив долі сиріт і людей похилого віку.

З-поміж праць науковців Люблінського Католицького університету, присвячених історії уніатської родини, Пйотр Рахвал аналізує власне дослідження²⁷ та роботу Яніни Гаврисякової, побудованої на даних метричних книг 28 парафій Люблінщини з 1811–1900 рр.²⁸ Рахвал також згадує праці Анни Лашук про людність Підляшшя другої половини XVII ст. та закидає їй недостатню увагу до етнічних особливостей населення. Детально в огляді розглядаються праці Будзинського, де заторкуються проблеми етнічної ідентичності регіональних спільнот польсько-руського пограниччя другої половини XVIII ст. і впливу змішаних шлюбів на функціонування родини, а також пов'язані з цим сімейні конфлікти. Окремо Рахвал аналізує третій том («Studia z dziejów społecznych», (Przemyśl-Rzeszów, 2008) 3-томної праці Будзинського «Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII w.», де висвітлюються соціальні аспекти функціонування родини, зокрема соціальний статус членів подружжя, проблеми змішаних шлюбів тощо. У статті аналізуються також праці Криштофа Заморського про демографічний стан людності Галичини початку XX ст. та Вітольда Бобрика про родину уніатського духовенства Холмської дієцезії XVIII ст. У висновках до свого огляду П. Рахвал зауважує брак досліджень про уніатську родину великих міст.

²⁵ Rzemieniecki K. Gospodarstwo domowe i rodzina chłopska w grekokatolickiej parafii Horozanna Wielka w 1778 r. // Rocznik Przemyski, 2008. – Z. 4. – S. 71-80.

²⁶ Rzemieniecki K., Miśiąc-Stepińska A. Grekokatolicka rodzina chłopska w ziemi chełmskiej w końcu XVIII w. // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. 2009, 44. – S. 91-110.

²⁷ Rachwał P. Unicy na Lubelszczyźnie w XIX wieku. Studium źródłoznawcze (у друці).

²⁸ Gawrysiakowa J. Grupy wyznaniowe w Lubelskiem w XIX wieku. – Lublin, 1992.

Автор статті «Czeladź w pracach demografów historycznych» Радослав Понят спершу з'ясовує питання, кого зараховувати до цієї багатозначної категорії. Сам він відносить до челяді осіб, що працювали у селянських господарствах та фільварках. Додаючи до цієї групи домашніх слуг, автор залишає відкритим питання щодо належності до челяді певних категорій осіб, які входили до складу двору, але за іншими ознаками під цю градацію не підпадали. На його думку, до звичайної служби не можна зараховувати службну шляхту, яка хоч і підлягала волі працедавця, але займала вищу соціальну позицію щодо решти представників цієї групи. Проблемою є й визначення статусу осіб певних професій, скажімо тих, хто займався торгівлею, чи учнів, які не виконували обов'язків, пов'язаних із функціонуванням домогосподарства. Устави кінця XVIII ст. вилучають їх із числа челяді, однак Понят зараховує, оскільки більшість таких осіб мешкала в домі працедавця і підлягала владі *pater familias*. Головною рисою служби дослідник вважає укладання контрактів між працедавцем і слугою, де визначались обов'язки, термін служби, величина і форма винагороди, щоправда, зазначає, що на селах зазвичай угоди не укладались.

Понят зауважує, що челядь слабо помітна у джерелах: голів домогосподарств, як правило, описано із зазначенням їх професійної діяльності, що ж до інших членів господарчих структур, то така інформація відсутня. Автор зазначає, що деякі дослідники нехтують аналізом цієї соціальної категорії, уважаючи її неважливою для опису демографічних процесів, однак західні дослідження свідчать про зворотне.

Появу в польській історіографії праць про службу Понят пов'язує з визнанням її значною часткою популяції, подеколи найбільшою з усіх інших професійних категорій. Другою причиною він вважає позитивний вплив дискусії про поняття *life-cycle servants*, яке є ключем до з'ясування форми новітніх суспільств. Автор зупиняється на тлумаченні терміна *life-cycle servants*, який використовується для найменування осіб, що виконували службні функції інколи протягом доволі тривалого часу – від виходу з родинного домогосподарства до утворення власного. У зв'язку з цим він нагадує висновок Джона Гаджнала, що виконання службницьких функцій затримувало укладення шлюбів службовою молоддю. Понят підкреслює значення робіт М. Копчинського і Ц. Кукльо, які довели важливість службницької категорії в старопольському соціумі та ввели це поняття до польської історіографії. Публікації М. Шолтиска²⁹ засвідчили поширеність явища в польських селах, а праці самого Р. Поняты – у містах³⁰.

На підставі статистичних даних, оприлюднених у праці Шолтиска, Понят створив таблицю, в якій відповідно до регіонів обрахував (у відсотках) показники частки служби відносно цілої сільської популяції та окремо в селянських господарствах, де використовувалась челядь і жіноча служба наприкінці

²⁹ Szoltysek M. Struktura gospodarstwa domowego w Koronie i na Litwie a funkcje rodziny w końcu XVIII w: rozbieżności czy podobieństwo? // Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej – ciągłość czy zmiana? – Warszawa, 2012. S. 173-208).

³⁰ Poniat R. Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX w. – Warszawa, 2014.

ХVIII ст. У другій таблиці представлено показники частки служби в міських популяціях ХVIII–ХХ ст. Аналізуючи праці П. Гузовського, А. Ізидорчик-Камлер, В. Обраняка, М. Гурного, К. Маковського, К. Жеменецького, С. Ковальської-Глікман, А. Карпінського та власні, Радослав Понят констатує, що дослідження про челядь стосуються здебільшого ХVIII–ХІХ ст. Тож він ставить питання про необхідність вивчення даної проблеми стосовно попередньої доби.

Агнешка Желінська у статті «Rodzina żydowska w ХІХ і początku ХХ w.» констатує, що питання демографічного аналізу єврейської родини заторкуються рідко. Авторка зупиняється на питанні впливу релігії на функціонування родини, зокрема аналізує вимоги Талмуду, які стосувалися гігієни і харчування, що, на її думку, певною мірою гамувало поширення хвороб. Зокрема, від іудея вимагалась помірність у їжі, питві, тілесних утіхах. Євреї мали дбати про гігієну тіла, а тому поселятися в місцях, де були лазні та доступність медичної допомоги. Особливо дбали про гігієну дітей та їх вигодовування. Шлюб в юдаїзмі мав важливе значення, його санкціонувало єврейське право, яке надавало певні переваги одруженим чоловікам. Шлюбний вік для дівчат визнавався у 14 років, для чоловіків у 18–20. Розглядаючи вікові шлюбні параметри, А. Желінська, спираючись на працю Л. Жйонтковського та власне дослідження, спостерігає еволюцію раннього шлюбу в бік поступового зростання віку молодят. Вже у ХVIII ст. чоловіки намагалися до шлюбу здобути професію, щоб мати змогу самостійно забезпечувати родину. Деякі дослідники, зокрема Я. Голдберг, пояснюють ці зміни складною економічною ситуацією польських євреїв, через що в деяких місцевостях вік першого шлюбу для дівчат збільшився до 20, а чоловіків – до 22 років. Згідно з дослідженнями Й. Мірончука, В. Тибуровського, Й. Яницької, С. Фогельсона, тенденція підвищення шлюбного віку спостерігається протягом ХІХ–ХХ ст.

Питання сезонності укладання шлюбів дослідниця обумовлює культурно-релігійними впливами, у зв'язку з чим зупиняється на питаннях єврейської ментальності, пов'язаної з релігійним календарем. Змішані шлюби, які траплялися дуже рідко, як правило, укладалися з німцями-лютеранами, і найчастіше були пов'язані з конверсією євреїв. На думку Желінської, ці шлюби були вмотивовані економічними причинами.

Дослідниця аналізує також проблему нешлюбних народжень, хоча і зауважує складність її з'ясування. Тож деякі дослідники, як, напр., Венек (K. Wnęk), загалом не порушують цього питання. Сезонність народжень у євреїв, на думку Желінської, була обумовлена біологічними факторами, а не етнічними особливостями, а народження перших дітей залежало від часу укладення шлюбів, а отже, від церковного календаря, що дослідниця підтверджує прикладами. Питання вибору імен вона пов'язує з модою та асиміляцією євреїв у середовищі німецької євангелічної людності.

Проведений дослідницею аналіз смертності засвідчив підвищення віку небіжчиків, на підставі чого вона дійшла висновку про поліпшення життєвої ситуації і подовження людського життя. На думку Желінської, ці процеси в єврейському середовищі відбувалися інтенсивніше, ніж серед християнської людності, на що впливав інший стиль життя єврейської популяції. В той же час смертність від

епідемії, зокрема холери, серед євреїв була вищою у зв'язку з відмовою від фармакологічних засобів через релігійні заборони: холера вважалась Божою карою, тож боротьба з нею суперечила Божій волі.

Ще одна стаття Ц. Куклі «Demograficzno-społeczna problematyka rodziny w pierwszej połowie XX w.» розпочинається з обґрунтування автором верхньої хронологічної межі в історичній демографії, яка загалом займається достатистичним минулим. Він зауважує, що донедавна рубежем вважався 1918 р., проте фрагментарний стан демографічної статистики багатьох країн до кінця II світової війни змусив прийняти пропозицію видатного методолога демографічних студій Луї Анрі про розширення хронологічних меж історичної демографії. Тим більше, що з перспективи нового XXI ст. предметом зацікавлень сучасних демографів стають демографічні процеси минулих 50-ти років. Порівнюючи доробок різних наук щодо родини як соціального інституту, Кукльо віддає пальму першості польській соціології, в рамках якої постав цілісний образ сучасної польської родини. Серед причин гальмування історичних досліджень родини він виділяє марксистські ідеологічні засади та домінування політичної історії. Разом із тим автор відмічає позитивні зрушення останнього часу, чому прислужилося ознайомлення польських істориків із працями європейських та американських вчених.

Ц. Кукльо поставив перед собою завдання проаналізувати 70-річний доробок польських істориків про родину, що функціонувала на польських землях у першому 50-річчі XX ст., зокрема праці, в яких розглядаються різні фази розвитку інституту шлюбу і родини, та міститься аналіз її особового складу і прокреаційних функцій. Огляд він розпочинає з оригінальної праці Вінцента Стиша (Wincenty Styś. *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*. Wrocław, 1959), присвяченої селянству як найчисельнішій верстві суспільства ще у перші повоєнні роки. В ній автор, зокрема, розглядає співвідношення між величиною родини, професійною активністю та розміром господарства. Відзначаючи широку джерельну базу дослідження та інтердисциплінарний підхід автора, Кукльо вважає одним із найцінніших його досягнень встановлення взаємозалежності економічних і демографічних чинників в процесі перебудови селянської родини. Зокрема, Стиш відзначає народження більшого числа дітей у заможних селянських родинах порівняно із незаможними. Серед чинників, що впливали на плідність заможних жінок він називає раннє заміжжя, а отже, ранній початок і пізніше закінчення прокреації, а також частіше народження дітей у період плідності.

Кукльо високо оцінює різнобічний доробок Станіслава Боровського та діяльність очолюваної ним познанської групи дослідників, які вивчали селянські родини XVII–XX ст. регіону Чач Великопольщі. Щоправда, досліджуючи прокреаційні функції родини протягом віків, вони не врахували низку чинників, зокрема шлюбний стаж батьків та ін., що призвело до неадекватності отриманих результатів, на що звертав увагу ще сам Боровський.

В огляді розглядається монографія Едмунда Пясецького, яка була підсумком 25-річної праці з історії селянської спільноти (8 сіл малопольської парафії

Бейсце (Bejsce)) протягом XVIII–XX ст.³¹ Кукльо наголошує на виявлених автором значних змінах демографічної поведінки селян в першій половині XX ст., що відбилось на зменшенні родинної дітності та зростанні дошлюбних зачатъ. Причому, Пясецький доводить, що обмеження прокреації було свідомим вибором батьків. Кукльо аналізує також висновки Влодзімежа Менджецького щодо змін соціального статусу жінки у XIX і XX ст., зроблені ним у низці статей, та Даріуша Яроша щодо причин розпаду селянської родини багатьох поколінь у добу колективізації. Серед праць соціологічного характеру він виділяє монографії Данути Марковської, яка простежує зміни прокреаційної поведінки селян на Підляшші протягом 1864–1964 рр.³²

Переходячи до аналізу досліджень демографічних структур міської людності, Кукльо відзначає заслуги неформального колективу на чолі з Анною Жарновською і Анджеєм Шварцом та проведені ними симпозиуми в рамках з'їздів польських істориків у 1999 і 2004 рр. Він розглядає низку висновків А. Жарновської щодо дітності та смертності дітей варшавських робітничих родин початку XX ст. Тих, хто цікавиться історією шахтарської родини, Кукльо відсилає до праць Ірени Буковської-Флоренської та Галини Герліх (Halina Gerlich). Зокрема, Герліх зауважила характерну для шльонських жінок сакралізацію прокреації і материнства³³. З монографій, які представляють ширший погляд на функціонування родини, автор огляду називає працю Маріоли Сенницької, яка реконструювала демографічний образ родини варшавської буржуазії XIX – початку XX ст.³⁴

Попри те, що великі польські міста були осередками, де проживали люди багатьох віросповідань, проблема змішаних шлюбів залишається недослідженою. Тож Кукльо звертає увагу на присвячену проблемі змішаних шлюбів у м. Лодзь довоєнного часу статтю Йоланти Жиндул, яка доводить, що вони ставали базою асиміляційних процесів. Поступову емансипацію жінок, їх професійну активізацію та зростання незалежності розкриває Катажина Сераковська у праці, присвяченій родинам із середовища інтелігенції великих міст у 1918–1939 рр. У нарисі, написаному у співавторстві Сераковської з Жарновською, ідеться про формування у середовищі інтелігенції нових взірців родинного життя від середини XIX і до кінця 30-х років XX ст., зокрема, простежується еволюція шлюбної моделі. Барбара Кліх-Ключевська на прикладі Кракова першого повоенного десятиліття розглядає тенденцію пошуків шлюбного партнера в своєму соціальному середовищі. Вона зауважує ослаблення родинного контролю над студентами, але питання інтимного життя не розглядаються.

Кукльо відзначає, що автори більшості названих досліджень, де простежується еволюція шлюбної моделі і родини, використовують не лише матеріали

³¹ *Piasecki E.* Ludność parafii bejskiej (woj. Kieleckie) w świetle ksiąg metrykalnych z XVIII–XX w. Studium demograficzne. – Warszawa–Wrocław, 1990.

³² *Markowska D.* Rodzina wiejska na Podlasiu 1864–1964. – Wrocław, 1970.

³³ *Gerlich H.* Narodziny, zaślubiny, śmierć. – Katowice, 1984.

³⁴ *Siennicka M.* Rodzina burżuazji warszawskiej i jej obyczaj. Druga połowa XIX i początek XX w. – Warszawa, 1998.

статистичного характеру, якими є різноманітні списки людності, а й джерела особистого характеру (мемуари, щоденники, листування), що зберігають інформацію про колективну свідомість і суспільні уявлення. У цьому контексті історик згадує цікаву спробу Агнешкі Яняк-Ясинської використати для аналізу жіночих очікувань стосовно чоловіків та інституту шлюбу нового масового джерела, яким були у міському просторі початку ХХ ст. газетні матримоніальні оголошення.

Серед робіт, присвячених спільнотам малих міст, Кукльо називає праці Регіни Ренц (Regina Renz), де аналізується ситуація в містах Келецького воєводства міжвоєнної доби, зокрема порівнюються польська і єврейська родини. Дослідниця доводить: попри різницю віровизнань і етнічні особливості, характерною рисою різних містечкових середовищ залишалася традиційна модель патріархальної родини з сильною владою батька і чоловіка та релігійною концепцією шлюбу, головним акцентом якого була прокреаційна мета.

Розглядаючи сюжет про взаємостосунки чоловіків і жінок, Кукльо згадує дискусію про взірці шлюбу і сексуальності, яка точилася напередодні світової війни та в перші повоєнні роки. Так, Тереза Куляк на прикладі листів читачок на сторінках «Praktycznej Pani. Dobrej Obywatelki» 30-х років ХХ ст. доводить тривале побутування в публічному просторі ідеалу традиційного шлюбу, хоча деякі листи свідчать уже про зміну звичаїв і ціннісної моделі самої жінки. Нарис Катажини Сераковської, побудований на публіцистиці двох жіночих часописів, засвідчує, як важко торували дорогу чуттєвості і еротика, щоб нарешті стати предметом дискусії. У зв'язку з цією тематикою Кукльо називає статтю Малгожати Фіделіс, яка аналізує сприйняття статевого стосунку та сексуальні практики молодих робітниць, що у 1948–1956 рр. емігрували до міста. Як спробу синтетичної репрезентації родини в історичному минулому від найдавніших часів приблизно до середини ХХ ст. Кукльо подає опублікований 40 років тому збірник статей «Przemiany rodziny polskiej» під редакцією Ядвіги Коморовської. Серед авторів він виділяє кількох, зокрема Збігнева Смолінського, який, досліджуючи родинну дітність, охарактеризував зміни прокреаційної поведінки подружніх пар минулого століття. Барбара Лободзінська у своїй статті простежує процес укладання шлюбів і звертає увагу, що на початку ХХ ст. для селянської родини в доборі шлюбної партії велике значення мали економічні важелі, трохи меншою мірою вони впливали на формування міської родини. Насамкінець Кукльо підсумовує поступ польської історіографії в дослідженні історично-демографічних структур та зауважує їх важливість для розуміння історичного процесу в цілому.

Нетрадиційним підходом в історичній демографії відрізняється спільна робота історика Даріуша К. Хоецького і картографа Щецинського університету Анджея Гізи, вміщена у збірнику під назвою «Wizualizacja badań w mikroskali opublikowanych w «Przeszłości Demograficznej Polski» za lata 1967–2012 pp. (Т. 1–31)». Автори використали класифікаційний підхід Куклі до аналізу проблематики опублікованих протягом 1967–2012 рр. досліджень та у підсумку презентували п'ять мап, на яких тематика публікацій відображена у такій послідовності. На мапі № 1 представлені автори публікацій, зокрема, Ст. Боровський,

М. Гурний, М. Кендельський, Ц. Кукльо, Е. Пясецький, Б. Пучинський, К. Жеменецький, А. Щипйорський та ін., де кожен автор позначений іншим кольором. На другій – кольорами позначено рік виходу статей авторів, що фігурують на першій мапі; на третій – подана тематика публікацій: стан і структура людності, демографічні події, а також поєднання цих проблем; на четвертій – хронологічні рамки досліджуваних об'єктів з поділом на відтинки в 50 років.

Загалом на мапах представлено 42% від загального числа публікацій, що охоплює 213 статей, повідомлень і матеріалів (без рецензій, звітів тощо). Щоправда, до аналізованого історіографічного масиву не увійшли дослідження з широкими територіальними межами та великою кількістю поселень, що пов'язано зі складністю презентації таких об'єктів. Накладання однієї мапи на іншу поєднує зазначені питання, що дає можливість не лише швидко зорієнтуватися в тому чи тому фрагменті наукових досліджень, а й отримати про нього певне просторове уявлення.

Завершує збірник опрацьована докторантом Пйотрем Лозовським «Bibliografia polskiej demografii historycznej po 1945 r.», вкрай важлива для орієнтації у доволі складній дисципліні. Традицію оглядів історико-демографічних публікацій на сторінках PDP у 1969 р. розпочав і до 1974 р. провадив Станіслав Боровський, потому цю роботу до 1979 р. продовжила Ірена Гейшторова, а протягом 1981–2006 рр. нелегкий труд взяла на себе Яніна Гаврисякова. Проте від 2007 р. систематичний огляд публікацій з історичної демографії припинився. У щорічних випусках «Бібліографії Польської Історії» розділ «Демографія» виглядає надзвичайно скромно. Крім того, більшість праць з даної проблеми розпорошена, оскільки їх включають до різних тематичних рубрик. П. Лозовський розглядає історико-демографічну тематику доволі широко, долучаючи до бібліографії праці з соціальної, етнічної, релігійної, оздоровчо-лікувальної, санітарної проблем, з історії повсякдення, а також видання джерел, джерелознавчі та історичні праці, що стосуються демографії. Бібліографія налічує близько 5000 позицій і включає найновіші публікації, що з'явилися уже у XXI ст.

Насамкінець зазначимо: презентоване видання свідчить про значне зацікавлення польських дослідників родинною проблематикою та зростання активності історичного середовища, яке дедалі інтенсивніше залучається до вивчення демографії минулих часів. Автори опублікованих статей зосереджуються не лише на проблемах, пов'язаних із процесом виникнення і розвитку родини, типології та характеру шлюбної моделі, а й висвітлюють біологічну функцію сім'ї, адже з'ясування коефіцієнтів плідності, родинної дітності, тривалості шлюбів тощо сприяє пізнанню чинників, що впливають на розвиток родини та спільнот загалом.